

Lue ki ai, heka pasikala ki ai, heka sikuta ki ai, sikeiti ki ai

Fefononga'aki malu mo hao 'a e
longa'ifānau akō

**Ko ha tūhulu fakahinohino ma'a e
kau tauhifānaú**

Ko e me'a 'eni 'oku fiema'u ke ke 'ilo ki ai ke tokoni ke ako'i ho'o tamá ki he 'ene malu mo haó 'i he halá mo e ngaahi feitu'u ofi ki he halanga lēlué.

Tauhi ia ko ha nāunau 'aonga ke mou lau 'i hano fiema'u.

Lue laló

Ako'i ho'o tamá ki he founa malu mo hao ki he 'ene lue lalo 'iate ia pē, pe fakataha mo ha ni'ihi kehe.

- Mo ō atu ki he ve'ehala ofi atu ki homou 'apí peá ke tu'ulutui ke mo mā'olunga tatau mo ho'o tamá.
- 'Eke atu ki ho'o tamá pe ko e hā 'a e me'a 'okú ne lava 'o sio ki aí meí he tu'unga 'okú ne 'i aí.
- 'Oku 'ikai lava 'e he fānaú ia 'o ma'u 'a e fua totonus 'o e feleleaki 'a e ngaahi me'alelé pea 'e ngali 'e 'ikai ke nau fa'a fakakauau kinautolu ki ai 'i he taimi ko iá - 'o hangē ko ha'a nau kolosi fakalelei 'i he halá.

Ako'i ho'o tamá ki he founa 'o hono fakahoko 'o e ngaahi me'a ko 'ení (pea fakamatala ange 'a e ngaahi 'uhinga 'oku fiema'u ai ke nau):

- Lue 'i he halanga lue laló, ofi ki he ngaahi falé pea mo mama'o meí he halá.
- Fakasio mo fakafanongo ki ha ngaahi me'alele 'i he ngaahi halanga me'alele ki he ngaahi 'apí ('oku 'i ai 'a e ngaahi halanga me'alele 'e ni'ihi 'oku faingata'a ke fai ha sio ki ai).
- Ngāue'aki 'a e ngaahi kolosi'anga ma'a e kau lue laló pe kolosi 'i he ngaahi faka'ilonga maamá, 'i he taimi 'oku ala lava ai 'ení.
- Tokanga 'i he ngaahi tau'anga me'alelé, ngaahi feitu'u fakahifo'anga mo fakahekeheka'anga 'i he ngaahi 'apiakó pe ngaahi feitu'u fai'anga fakatau 'oku lahi ai 'a e ngaahi me'alelé.
- Lue 'o hanga atu ki he feitu'u 'oku hu'u hangatonu mai ai kiate ia 'a e ngaahi me'alelé 'a ia 'oku 'ikai ha halanga lue lalo ai.
- Fevahevahé'aki 'a e hala lue laló mo e ni'ihi kehé, 'o kau ki ai 'a e kau heka sikeití, sikutá, sea fakave'eteká pea mo e ngaahi sikuta fakamīsiní.

Kapau 'oku 'ikai ha kolosi'anga pe ngaahi fakatokanga maama hala, mou talanoa fekau'aki mo 'eni mo fakahā ange ki ho'o tamá 'a e founa ke ne:

- kumi ai ha feitu'u malu mo hao ke kolosi ai
- ngāue'aki ma'u pē 'a e founa kerb drill.

Kerb drill (fakahinohino ki he malu mo hao he kauhalá)

- 1 Holomui 'aki 'a e fo'i sitepu 'e taha meí he kauhalá.
- 2 Sio pea fakaongo pe 'oku 'i ai ha me'alele 'e ha'u meí he tafa'aki kotoa pē.
- 3 Kapau 'oku ha'u ha me'alele, talitali kae 'oua leva kuo fakalaka pea toe sio mo fakafanongo pe 'oku toe 'i ai ha ngaahi me'alele.
- 4 Kapau 'oku 'ikai ha me'alele 'e ha'u, kolosi vave fakahangatonu 'i he halá.
- 5 Lolotonga 'o e kolosí, sio pea fakafanongo pe 'oku 'i ai ha me'alele, pe ko e fē pē 'a e feitu'u 'e ala ha'u meí he halá.

Ngaahi halanga lue lalo 'oku tāpuni pe fihia

Ako'i ho'o tamá ke fakasio pe 'oku 'i ai ha ngaahi me'alele.

Kapau 'oku tu'u ha me'alele 'o tāpuni 'a e halanga lue laló, fakahā ange 'a e ngaahi sitepu ko 'ení:

- Vakai pe 'oku 'i ai ha faka'uli 'i he loto me'alelé.
- Kapau 'oku 'i ai ha faka'uli, tu'u 'i ha ngaahi laui mita meí ai 'o sio mo talitali pe 'e mavahe 'a e me'alelé.
- Kapau 'e 'ikai te ne lava 'o sio ki he faka'ulí, sio pea fanongo pe 'e ala mavahe atu 'a e me'alelé 'i ha taimi vave mai, 'o hangē ko 'ení:
 - kohu 'a e fakamanavá
 - ulo 'a e maama holomu'
 - lele 'a e mīsiní.

Kapau 'oku 'ikai 'i ai ha faka'uli 'i he loto me'alelé pea 'oku 'ikai lele 'a e mīsiní, lue takai 'i he me'alelé 'i he tafa'aki 'oku tu'u ai 'a e ngaahi falé.

Kapau 'e 'ikai hao 'i he tafa'aki ki he ngaahi falé, lue tokanga 'i he tafa'aki 'o e me'alelé ki loto halá, 'o fakasio pea mo fakaongo pe 'oku 'i ai ha ngaahi me'alele 'e ha'u meí he ngaahi tafa'aki kotoa pē. Pe ko ha'a ne foki 'o kumi ha feitu'u malu mo hao ke kolosi ai he halá 'o ngāue'aki 'a e kerb drill.

Kapau
'oku 'ikai ha
kolosi'anga pe ngaahi
fakatokanga maama hala,
mou talanoa fekau'aki mo
'eni mo fakahā ange ki ho'o
fānaú 'a e founa ke ne
kumi ai ha feitu'u malu
mo hao ke nau
kolosi ai.

Lue lalo 'i he ngaahi hala tuku'utá

Tokoni ki ho'o tamá ke:

- lue 'o hanga ki he feitu'u 'oku hu'u mai mei ai 'a e ngaahi me'alelé
- lue 'i he mama'o taha meí he halá 'e ala lavá
- lue laine taha, 'o mu'omu'a 'a e tokotaha nounou tahá, koe'uhí ke lava 'a e tokotaha kotoa pē 'o sio ki he ngaahi me'alele 'oku lele mai
- tokanga 'o fakafanongo. 'Oku malava ke vave 'a e lele mai 'a e ngaahi me'alelé 'o vave ange ia 'i he taimi 'okú te toki sio atu ai ki aí.
- kapau 'oku lele mai ha me'alele, tu'u pea fakamama'o meí he ve'ehalá kae 'oua leva kuó ne fakalaka hake
- kapau oku 'ikai te ke lava 'o sio lelei ki mu'a 'i he halá, toe mātu'aki tokanga ange

Kapau 'oku 'i ai ha hala fakakavakava fāsi'i, tu'u 'i ha feitu'u malu mo hao pea:

- fakafanongo tokanga pea sio atu ki he mama'ó ke fakapapau'i 'oku 'ikai ha'u ha me'alele
- lue atu ki he hala fakakavakavá pea kolosi fakavavevave, 'i he kauhala 'oku hu'u hangatonu mai ai kiate ia 'a e ngaahi me'alelé
- kei fakasio mo fakaongoongo pē pe 'oku 'i ai ha ngaahi me'alele 'oku fakaofi mai mei mui pe mei mu'a.

Ko e hā mo ha toe me'a ke u fakahoko ke tokoni ke toe malu ange 'a 'eku tamá 'i he 'ene lue lalo?

- Kapau 'oku angamaheni'aki ha'amou ò me'alele ki he akó, tau ho'omou me'alelé 'i ha feitu'u 'oku ki'i mama'o atu meí he 'apiakó pea mou lue lalo leva ki 'apiako koe'uhí ke ako 'e ho'o tamá 'a e malu mo hao 'i he 'ene fefononga'aki he halá.
- 'Ahí'ahi'í ha pasi lue lalo (walking bus), 'a ia 'oku lue lalo ai 'a e fānaú ki he akó 'i ha kulupu lue lalo kuo fokotu'utu'u maau. Talanoa mo ho'o 'apiakó. 'E ala lava ke 'osi 'i ai ha ngaahi pasi lue lalo.

Fakapapau'i 'oku tui
'e ho'o tamá ha tatā
malu'i 'i he taimi 'oku nau
heka pasikala, sikuta, pe
sikeiti aí.

Heka pasikalá

'Oku totonus ke 'ilo 'e he fānaú 'a e founiga malu mo hao ki he heka pasikalá pea mo nau ongo'i pau'ia 'i he heka pasikalá 'i he taimi 'oku nau 'i he 'ātakai ai 'o e ngaahi me'alele kehé kimu'a pea nau toki feinga ke nau heka pasikalá ki he akó, 'o tatau ai pē pe 'okú ke 'i ai pe 'ikai.

Poupou pea tokoni ki ho'o tamá ke ne ako ke:

- tauhi ki he to'ohemá
- sio ki mui ki he ngaahi me'alele 'oku ha'u mei aí
- ngāue'aki 'a e leini totonú
- fakalaka 'i ha founiga malu mo hao 'i he kakai kehe 'oku nau faka'aonga'i 'a e halá
- ngāue'aki 'a e ngaahi faka'ilonga nimá
- malu mo hao pea anga fakamatāpule 'i he taimi 'oku heka pasikalá fakakulupu aí
- fevaheva'aki 'i hono ngāue'aki 'o e halá mo e ngaahi hala lue laló
- ne 'amanaki atu ki ha ngaahi me'a 'e ala fakatu'utāmaki pea mo poto hono kalofi kinautolú.

'Oku 'i he tu'utu'uni fakapule'anga 'a Nu'u Sila ki he kau heka pasikalá 'a e ngaahi fakamatala felāve'i mo e ngaahi taukei 'oku fiema'ú mo e ngaahi polokalama ako 'oku 'atā atú:

www.nzta.govt.nz/resources/roadcode/cyclist-code

'Oku mahu'inga ke ke 'ilo 'a e tu'utu'uni totonú pea mo ma'u 'a e ngaahi nānau totonú ke tauhi ke ke malu mo hao ai:

www.nzta.govt.nz/assets/resources/factsheets/01/docs/01-cycles.pdf

**'Oku totonus ke
puke ma'u pē 'e he
longa'ifānaú 'a e nima 'o
e tokotaha lahi 'oku nau
lue mo iá 'i he taimi 'oku
nau lue ai ofi ki ha
ngaahi me'alele.**

Malu mo hao 'i hono tui 'o e tatā malu'í - heka pasikalá, sikutá mo e sikeití

Ke ke malu ai mo hao:

- 'oku totonu ke 'i ai ha ki'i sitika 'oku hā ai kuo a'usia 'e he tatā ko ía 'a e tu'unga malu mo hao 'oku totonu ke ne maú
- 'oku totonu ke 'i ha tu'unga lelei pea 'ikai papā pe maumau 'a e tu'a tataá (nge'esi tataá pea mo hono fakamoluú)
- 'oku totonu ke 'oua 'e 'osi maalualu pe maumau 'a e leta mo e pākolo fakamaú
- 'oku totonu ke 'i he lahi totonu 'a e tatā heka pasikalá - 'o 'ikai ke ngatōtō pe ki'i ngatōtō si'i pē 'i he taimi 'oku tui aí
- 'oku totonu ke tu'u hangatonu 'a e tataá 'i he 'ulú, 'o fetaulaki 'a e me'a fakama'u muí ki he kumukumú, 'i lalo 'i he lau'itelingá
- 'oku totonu ke ma'u fe'unga pē 'a e me'a fakama'u 'i he kumukumú 'o 'ikai fu'u ma'u
- kapau 'e nga'unu holo ki he tafa'akí, ki mui pe ki mu'a 'a e tataá, 'oku fu'u ngatōtō 'eni.

Ko e hā mo ha toe me'a ke u fakahoko ke tokoni ke toe malu ange 'a 'eku tamá 'i he 'ene heka pasikalá?

- Heka pasikalá mo ia.
- Fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga lelei 'a e pasikalá pea ngāue mo hono ta'ofí.
- Fakapapau'i 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku ulo fakatokanga (reflectors) 'i he pasikalá - ko ha fiema'u fakalao 'eni.
- 'Oku fiema'u ke 'i ai ha'a ne maama kapau 'oku heka pasikalá 'i ha feitu'u 'oku 'ikai fu'u loko sai ai 'a e maamá pe 'oku fakapōpō'uli.
- 'Oange ki ho'o tamá ha vala heka pasikalá 'oku lanu maama pea mo fotu huelo (reflective) koe'uhī ke lava 'e he kakai kehe 'oku nau faka'aonga'i 'a e halá 'o sio lelei ange ai kiate ia.
- 'Oku totonu foki ke lanu maama pea fotu huelo 'a 'enau kato naunaú pe 'ai ki ai ha 'ufi'ufi 'oku mātu'aki maamangia.
- Mo 'ahi'ahi'i 'a e heka pasikalá ki he akó mo ho'o tamá 'i he faka'osinga 'o e uiké 'i he taimi 'oku 'ikai fu'u lahi ai 'a e me'alel.

Fefononga'aki me'alelé

Tokoni ki ho'o tamá ke:

- talitali kae 'oua leva kuo tu'u 'a e me'alelé kae toki heka
- heka mo hifo pē meí he tafa'aki 'o e halanga lue laló
- ne mahino'i ke 'oua te ne fakahoha'asi 'a e faka'ulí. 'Oku fiema'u ke ne tokanga
- tauhi hono ongo nimá mo e ongo va'é 'i he loto me'alelé
- 'uluaki fakahoko ki he faka'ulí kimu'a peá ne toki fakaava 'a e sio'atá 'i ha fa'ahinga 'uhinga
- talitali ke tu'u 'a e me'alelé kimu'a pea toki to'o 'a e leta malu'i ki he longa'ifānaú
- fakasio pe 'oku 'i ai ha kau lue lalo mo ha kau heka pasikala 'i he taimi 'oku fakaava ai 'a e matapaá
- ngāue'aki 'a e kau 'o e matapaá ke tāpuni fakalelei kae 'ai ke ma'u.

Ko e hā mo ha toe me'a ke u fakahoko ke tokoni ke toe malu ange 'a 'eku tamá 'i he 'ene 'i he me'alele?

- Tau ho'o me'alelé 'i ha founiga malu mo hao - 'o mama'o meí he ngaahi laine lanu engeengá, ngaahi kolosi'anga ki he kau lue laló, ngaahi mangafaá mo e ngaahi halanga me'alele ki he ngaahi 'apí (driveways).
- Tau ho'o me'alelé 'i he tafa'aki tatau mo e feitu'u 'okú ke taumu'a ki aí.
- Lue ki he akó mo ho'o fānaú, fakafetaulaki atu kia kinautolu 'i he tuku 'a e akó, pea mou lue ai ki he me'alelé.
- 'Oua na'á ke ui ki ha'o tama meí he kauhala 'e tahá.
- Fakapapau'i 'oku a'usia 'e he leta mo e sea malu'i ki he longa'ifānaú 'a e tu'unga 'oku fiema'u fakalao ke 'i aí pea 'oku tui mo fakama'u fakalelei 'eni.

'I hoku lakanga fakaetauhifānaú, ko e hā 'a e me'a 'oku fiema'u fakalao meiate au?

- Talangofua ki he ngaahi feliliuaki 'i he tu'utu'uni ki he fakangatangata 'o e vave 'i he fononga me'alelé (speed limit) pe ngaahi faka'ilonga tu'upau ofi ki he ngaahi 'apiakó 'i he taimi 'oku faka'aonga'i ai kinautolú (40km/h).
- Ko e laó ia ke:
 - Fakama'u ke malu mo hao 'a e longa'ifānau kotoa pē 'oku si'i hifo honau ta'u motu'a 'i he ta'u fitú 'i ha sea mo e leta malu'i 'oku 'i he tu'unga 'oku fiema'u fakalao ke 'i aí 'o fe'unga mo honau ta'u motu'a mo honau lahi.
 - Ko e longa'ifānau ta'u fitú kuo pau ke fakama'u malu mo hao kinautolu 'i ha sea mo ha leta 'oku 'i he tu'unga 'oku fiema'u fakalao ke 'i aí, pea ka 'ikai 'eni, ke ne 'i ha fa'ahinga sea pe leta malu'i pē 'oku ma'u 'i he me'alelé.
 - Ko e ngaahi founiga ngāue lelei taha 'oku angamahemi'akí 'oku fokotu'u mai ai ke nofo 'a e longa'ifānau 'i ha sea malu'i pe sea te nau ki'i mā'olunga ange ai (booster seat) kae 'oua leva kuo naua'u ki he mā'olunga ko e senitimita 'e 148.
 - Ki ha fakamatala lahi ange, vakai ki he www.nzta.govt.nz/childrestraints

**Fakapapau'i
'oku patō 'a e leta
malu'i 'o e tokotaha
kotoa pē kimu'a pea toki
fakamo'ui 'a e me'alelé 'i
ha fa'ahinga fefononga'aki
pē 'o tatau ai pē pe ko
ha fononga lōloa pe
nounou.**

Heka pasí

Tokoni ki ho'o tamá ke:

- tu'u ke mama'o meí he halá 'i he taimi tali pasí
- talitali ke tu'u 'a e pasí pea toki heka pe hifo
- hū tahataha ki loto, 'o 'uluaki fakahekeheka 'a e longa'ifānau iikí
- fakaongo ki he me'a 'oku talaatu 'e he faka'ulí pe uōtení
- to'o 'ene kató 'i mu'a 'iate ia ke 'oua 'e 'efihia 'i he matapaá
- tangutu ma'u pea tuku 'ene kató 'i he lalo seá pe 'i hono funga tuí ke 'oua 'e humu ai ha taha
- hifo meí he pasí 'i he matapā mu'á, pea tu'u ke 'atā kae 'oua leva kuo tafoki pe holomui pea mavahe 'a e pasí
- talitali kae 'oua leva kuo mavahe 'a e pasí pea toki kolosi 'i he halá koe'uhí ke nau sio kakato pe 'oku 'atā 'a e halá. Ngāue'aki ma'u pē 'a e founiga kerb drill ki he kolosí.

Ko e hā mo ha toe me'a ke u fakahoko ke tokoni ke toe malu ange 'a 'eku tamá 'i he 'ene 'i he pasí?

- 'I he taimi 'o hono talitali 'o e fānaú meí he pasí pe 'ave 'o e fānaú ki he tali'anga pasí, mou talitali 'i he tafa'aki 'oku tu'u ai 'a e tali'anga pasí.
- Talanoa mo e fānaú felāve'i mo e 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke nau nofo fakalongolongo 'i he pasí, pea mo nau fakaongo ki he faka'ulí mo e tokotaha 'okú ne tauhi 'a e maaú 'i he pasí (bus monitor).
- Fakatui ha vala lanu maama 'o ho'o tamá ke faingofua 'a e sio kiate kinautolú.
- Ako'i ki ho'o tamá 'a e hala malu mo hao taha ki he tali'anga pasí. 'E lava ke ke lue mo ia pe faka'uli ki ai ke 'oua te ne kolosi tokotaha 'i he halá.
- 'Ai ha'á mo palani ki ha taimi te ke tōmui atu ai.
- Māmāle hifo ki he kilomita 'e 20 he houa 'i he taimi te ke lele fakalaka ai 'i ha pasi ako 'oku lolotonga tu'u.

KI HA FAKAMATALA LAHI ANGE

Ki ha ngaahi faka'eke'eke angamaheni, pe fakamatala lahi ange felāve'i mo e malu mo hao 'i he halá mo e halanga lēlué, kātaki 'o 'Tmeili ki he info@nzta.govt.nz pe vakai ki he education.nzta.govt.nz

Malu mo hao 'i he 'ātakai 'o e ngaahi lēlué

Tokoni ke mahino ki ho'o tamá ko e:

- ngaahi lēlué 'oku ta'e amanekina 'a e 'ikai ke fa'a ongona 'enau lelé - 'e malava ke 'ikai ke ke ongo'i 'e koe 'oku lele mai
- ngaahi lēlué 'oku nau mamafa - 'oku fuoloa 'a hono moloki 'o honau ta'offí pea nau toki tu'u
- ngaahi lēlué 'oku nau lele vave 'aupito - ko e 'avalisi 'o e vave 'ha lēlue 'oku lolotonga lele ko e kilomita 'e 80 ki he houa
- ngaahi lēlué 'oku nau ma'u 'a e totonu ke nau 'uluaki lele - ko e fatongia ia 'o e tama ko ía ke ne fakamama'o meí he lēlué.

Tokoni ki ho'o tamá ke:

- toki kolosi pē 'i ha halanga lēlue 'i he feitu'u kolosi'anga totonú
- tu'u, sio pea fakafanongo pe 'oku 'i ai ha lēlue 'e ha'u
- ngāue'aki 'a e ngaahi faka'ilongá, maamá mo e fafangú ke ne kolosi malu mo hao ai
- 'oua na'a lue 'i he ve'e halanga lēlue
- sio ki he ongo tafa'aki fakatou'osi - kapau 'oku ua 'a e halanga lēlue, 'oku ngalingali 'e ala 'i ai ha lēlue 'e ua
- fakamama'o meí ha ngaahi uea 'oku tautau mei 'olunga.

Ko e hā mo ha toe me'a ke u fakahoko ke tokoni ke toe malu ange 'a 'eku tamá 'i he 'ene 'i he lēlue?

- Talangofua ma'u pē ki he ngaahi faka'ilongá, maamá mo e fafangú 'i he taimi faka'uli ofi ki ha kolosi'anga lēlue.
- Tu'u 'i ha mita na'i 'e 1.5 meí he ngata'anga 'o e tali'anga lēlue ke faka'ehi'ehi meí he hikuhiku matangi 'i he taimi 'oku fakalaka hake ai 'a e ngaahi lēlue
- 'I he taimi 'oku tui ai ha me'a fakaongo (head phone), ta'ofi 'a e fasí pe to'o 'a e me'a fakaongó kimu'a 'i he kolosi 'i he halanga lēlue pea sio ki he ongo tafa'aki fakatou'osi.

Fakamatala
atu ki he fānaú 'a e
ngaahi ala
matu'utāmaki 'e hoko 'i he
ofi ki he ngaahi lēlue,
halanga lēlue pea mo e
ngaahi feitu'u takatakai
'i he halanga lēlue.